

καθώς και η ὀντίσταση τῆς ἀστικῆς τάξης ἐμπόδισαν γιά ἔνα μᾶλλον σύντομο (μέ ίστορικά μέτρα) διάστημα τό ἄνοιγμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ σέ δημοκρατική κατεύθυνση: στήν πρώτη αὐτή φάση τῆς ἔξελιξής της ἡ μαζική κοινωνία δέν ἦταν ὀκόμη μαζική δημοκρατία, και ἡ ἀπουσία δημοκρατίας συναρτιόταν μέ τό γεγονός ὅτι ὀκόμη δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία τῆς μαζοποίησης και συνάμα τῆς κατάτμησης τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα. Ἡ ὀντίφαση πού προέκυπτε ἀπό τήν κατάσταση αὐτή λύθηκε ὅχι μόνο μέ τή χαλάρωση ἡ τήν ἔξαλειψη τῶν ὄλιγαρχικῶν γνωρισμάτων, πού ὀντόκων ἐκ φύσεως στόν κλασσικό φιλελευθερισμό, και μέ τή μείωση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς ἀστικῆς τάξης σέ ἐποχή πού και ἡ ἴδια ἄλλαζε, ἄλλα και μέ τήν ὅλο και εύρυτερη συμμετοχή τῶν μαζῶν στήν κατανάλωση μιᾶς ὅλο και ὄγκωδέστερης μαζικῆς παραγωγῆς. Ἡ μαζική κοινωνία, ἡ μαζική δημοκρατία, ἡ μαζική παραγωγή και ἡ μαζική κατανάλωση ἀποτέλεσαν στό ἔξης τίς ἀξεχώριστες μεταξύ τους πλευρές ἐνός ἑνιαίου κοινωνικοῦ μορφώματος, ὅπως αὐτό ὑλοποιήθηκε στίς πρῶτες δεκαετίες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πρό παντός στίς δυτικές βιομηχανικές χῶρες. Ἔνα πνευματικό προϊόν τούτης τῆς δεύτερης φάσης στήν ίστορία τῆς βιομηχανικῆς μαζικῆς κοινωνίας ἦταν ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός καθώς και ἡ θεωρία γιά τή μεταμοντέρνα ἐποχή, ἡ ὅποια τόχα διαδέχεται τή μοντέρνα ἐποχή (ώς ἐποχή τῶν Νέων Χρόνων ἡ τοῦ Διαφωτισμοῦ). Ὡστε ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός και ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός συνδέονται μεταξύ τους στόν ἴδιο βαθμό και μέ τήν ἴδια ἑννοια ὅπως και οἱ δύο φάσεις στήν ίστορία τῆς μαζικῆς κοινωνίας: ἡ πρώτη, ἡ ὅποια διαμορφώθηκε μέσα στίς συνθῆκες τῆς πρώιμης μαζικῆς κοινωνίας, πέρασε στή δεύτερη ὅταν ἡ μαζική κοινωνία μετατράπηκε στή μαζική δημοκρατία τῆς μαζικῆς παραγωγῆς και τῆς μαζικῆς κατανάλωσης. Ἡ γενική κοινωνιολογική διαφορά συγκεκριμένοποιήθηκε σέ πολλές διαφορές ὕφους, περιεχομένου και ἀτμόσφαιρας ὀνάμεσα στή μοντέρνα και στή μεταμοντέρνα λογοτεχνική-καλλιτεχνική κατεύθυνση: σχετικά θά μιλήσουμε παρακάτω (κεφ. IV, 5). Πολύ σημαντικότερη είναι ὅμως ἡ ἐποψη τῆς συνέχειας μεταξύ τους, και μάλιστα ὅσον ἀφορᾶ στά ἑννοιολογικά και ὄρολογικά ζητήματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ.

Ἡ διπλή διαπίστωση γιά τή συνέχεια μεταξύ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ και λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μεταμοντερ-

νισμοῦ καθώς καί γιά τή συνάφεια αύτῆς τῆς συνέχειας μέ τήν ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς κοινωνίας καθιστᾶ ἀδύνατη τήν τοποθέτηση τῆς τομῆς μεταξύ μοντέρνας καί μεταμοντέρνας ἐποχῆς σ' ἓνα σχετικά πρόσφατο χρονικό σημεῖο, ὅπως κάνουν, συμφωνώντας ἀρνητικά μεταξύ τους, τόσο οἱ προασπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς (ώς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) ὃσο καί ἔχεινοι τῆς μεταμοντέρνας (μέ τήν κοινωνικοπολιτική καί φιλοσοφική ἔννοια). Τοῦτο τό γεγονός κάνει εὔλογη τήν ἀναζήτηση μᾶς ὁρολογικῆς σύμβασης, ἡ ὅποια νά λαμβάνει βέβαια ύπ' ὅψιν τῆς τήν τρέχουσα γλωσσική χρήση, ἀλλά νά παραμερίζει μέ μελετημένες τροποποιήσεις ὅσες παρανοήσεις γεννᾷ αὐτή. Εἶναι αύτονόητο ὅτι πρέπει νά διακρίνουμε ξεκάθαρα τή μοντέρνα ἐποχή (ώς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καθώς καί τίς δύο ἀντίστοιχες σημασίες τοῦ μεταμοντέρνου μεταξύ τους. "Αν ὅμως θέσουμε στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μᾶς τήν τομή ἀνάμεσα στίς δύο ἐποχές καί θελήσουμε νά τή χρονολογήσουμε διαφορετικά ἀπ' ὅτι γίνεται συνήθως σήμερα, τότε ἐμφανίζεται τό παράδοξο ὅτι ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ώς ἐποχή πού ὀκολουθεῖ τή μοντέρνα ἐποχή (ώς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) περιλαμβάνει καί ἔχεινο, τό ὅποιο ὀνομάσθηκε μοντερνισμός μέ τή λογοτεχνική καί καλλιτεχνική ἔννοια. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ἀρχίζει ταυτόχρονα μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί ὅχι μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, ὅπως νομίζεται σήμερα. Τό παράδοξο, ώστόσο, περιορίζεται στήν ὁρολογία καί μόνον, ἀρκεῖ νά μή μᾶς διαφεύγει ὅτι μιλώντας γιά τό μεταμοντέρνο τή μά φορά ἐνοοῦμε μιάν ἐποχή (μέ ἔννοια κοινωνικοϊστορική καί φιλοσοφική) καί τήν ὄλην ἀναφερόμαστε στό ἐπίπεδο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης. 'Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά διωκινδυνεύσουμε αύτό τό ὁρολογικό παράδοξο, ἐφ' ὃσον θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε τόν πράγματι δραστικό ὄρο τοῦ μεταμοντέρνου γιά νά ὑπογραμμίσουμε τήν ἀποφασιστική στροφή ἀπό τόν φιλελευθερισμό —ώς πολιτική πρακτική καί ώς κοσμοθεωρία τῆς ἀστικῆς μοντέρνας ἐποχῆς— στή μαζική κοινωνία καί στή μαζική δημοκρατία. Βέβαια, ἡ θεωρία τοῦ μεταμοντέρνου παρουσιάσθηκε γιά πρώτη φορά σέ μιάν ὥριμη φάση τῆς μετακαστικῆς ἐποχῆς, πάντως ἡ ἀνάλυση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ θά μᾶς δείξει ὅτι τόσο τά ούσιωδη ύλικά της ὃσο καί οἱ κοινωνικοπολιτικές προύποθέσεις της ὑπῆρχαν ἀπό καιρό. Αύτό μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά ἐφαρμόσουμε τήν ἔννοια τοῦ μεταμοντέρνου

μέ σύναδρομική ίσχυ, δίνοντάς της έτσι τή συγχεκριμένη κοινωνικοϊστορική, δηλαδή άντιαστική και άντιφιλελεύθερη ή μαζικοδημοκρατική της σημασία.

Είπαμε ήδη ότι ή μετάβαση ἀπό τή μοντέρνα ἐποχή τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ Διαφωτισμοῦ στή μεταμοντέρνα ἐποχή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συνεπέφερε μάλισταί ἀλλαγή τοῦ κοινωνικά κυρίαρχου σχήματος σκέψης. Ο τρόπος, μέ τόν ὅποιο συντελέσθηκε ή παραπόνω μετάβαση, ἔχει διερευνηθεῖ ἐπαρκῶς καί δέν χρειάζεται νά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ διεξοδικά, μολονότι θά πρέπει νά τονίσουμε ή νά φωτίσουμε ἐκ νέου μερικές ἐπόψεις της (κεφ. IV, 1-2)· καί ἀπό θεωρητική ἀποφη γίνεται κατανοητή χωρίς ίδιαίτερες δυσκολίες, ἀρκεῖ νά μήν ὑποπίπτει κανείς στό διαδεδομένο λάθος νά συγχέει τόν φιλελευθερισμό μέ τή δημοκρατία καί νά χρησιμοποιεῖ τίς ἔνοιες αὐτές ὅχι μέ τό συγχεκριμένο τους ιστορικό νόημα ἀλλά ὡς συνθήματα, δηλαδή ἔτσι ὅπως χρησιμοποιοῦνται στίς σημερινές πολιτικές ἀντιπαραθέσεις. Πολύ λιγότερο ἐρευνήθηκε καί κατανοήθηκε τό ἐρώτημα, ποιά ήταν ή ὑφή τοῦ ἀστικοῦ σχήματος σκέψης — καί ὀπόμα λιγότερο, ποιό σχῆμα σκέψης ἀντικατέστησε τό ἀστικό. Καθώς θά προσπαθήσουμε νά σκιαγραφήσουμε τοῦτο ἐδῶ, θά δείξουμε σέ καινούργιο φῶς καί σέ καινούργιες συνάφειες τόσο τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό (καί μεταμοντερνισμό) ὅσο καί κάποιες φιλοσοφικές καί ἐπιστημονικές θεωρίες τοῦ αἰώνα μας. Θά δείξουμε δηλαδή ότι ὅλα αὐτά τά προϊόντα τοῦ πνεύματος ἐδράζονται σ' ἐναντίον τρόπο σκέψης καί σέ μιά κοινή αἰσθηση τοῦ κόσμου, ἀπό τήν ὅποια, μέ μιά κανονικότητα πού δέν μπορεῖ νά 'ναι τυχαία, προκύπτει ἐνα ὄρισμένο σχῆμα σκέψης. Στά παρακάτω θά ὀνομάζουμε τοῦτο τό σχῆμα σκέψης ἀναλυτικό-συνδυαστικό, γιά νά τό ἀντιδιαστέλλουμε πρός τό συνθετικό-ἐναρμονιστικό, πού χαρακτήριζε τό ἀστικό πνεῦμα. Προγραμματικό μέλημα τῆς ἀστικῆς σκέψης ήταν νά συγχροτήσει τήν κοσμοεικόνα της ἀπό μά ποικιλία διαφορετικῶν πράγματων καί δυνάμεων, πού ἀν ἴδωθοῦν μεμονωμένα (μποροῦν νά) βρίσκονται σέ ἀντίθεση μεταξύ τους, στό σύνολό τους ὅμως ἀποτελοῦν ἐνα ἀρμονικό καί νομοτελές "Όλο, στούς κάλπους τοῦ ὅποιου οἱ τριβές καί οἱ συγχρούσεις αἴρονται κατά τίς ἐπιταγές ὑπέρτερων ἔλλογων σκοπῶν. Τό μέρος ὑπάρχει ἐντός τοῦ "Όλου καί ἐκπληρώνει τόν προορισμό του συμβάλλοντας στήν ἀρμονική τελειότητα τοῦ "Όλου, ὅμως ὅχι ἀρνούμενο, ἀλλά ἐκδιπλώνοντας τή διατή του ἀτομικότητα. 'Από τήν ἀποφη αὐτήν τά πράγματα θεω-

ροῦνται μέ βάση τή λειτουργία τους, ὅμως καί ἡ ούσία τους δέν χάνεται, μολονότι δέν μπορεῖ νά γνωσθεῖ (ἐντελῶς). ὀκριβῶς ἡ πεποίθηση, ὅτι τά πράγματα ἔχουν ούσία, ἐπιτρέπει ἄλλωστε τήν ἀντικειμενική τους ἀποτίμηση καί τήν ὁρθή τους ἔνταξη σέ τούτη ἡ ἐκείνη τή βαθμίδα τοῦ ἀρμονικοῦ "Ολου. Πολύ διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης. Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν ούσίες οὔτε πάγια πράγματα, παρά μονάχα ἔσχατα συστατικά στοιχεῖα, τά ὅποια ἐντοπίζονται μέ τή συνεπή ἀνάλυση, σημεῖα ἡ ἄτομα, τῶν ὅποιων ἡ ὑφή καί ἡ ὑπαρξη συνίσταται ἀπλῶς καί μόνο στή λειτουργία τους, δηλαδή στήν ἴκανότητά τους νά σχηματίζουν διαρκῶς νέους συνδυασμούς μαζί μέ ἄλλα σημεῖα ἡ ἄτομα. Ἐδῶ λοιπόν δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιάν ἀρμονία ἐδραζόμενη σέ λίγο-πολύ σταθερές σχέσεις ἀνάμεσα στά μέρη καί στό "Ολο. ὑπάρχουν μόνο συνδυασμοί, οί ὅποιοι συνεχῶς ὀντικαθίστανται ἀπό νέους καί κατ' ἀρχήν ἰσότιμους. Τά πάντα μποροῦν καί ἐπιτρέπεται νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα, γιατί τά πάντα βρίσκονται πάνω στό ἵδιο ἐπίπεδο καί δέν ὑπάρχουν ὄντολογικές προϋποθέσεις πού θά ἔξασφάλιζαν τό προβάδισμα ὄρισμένων συνδυασμῶν ἀπέναντι σέ ἄλλους.

Τά δύο αύτά θεμελιώδη σχήματα σκέψης εἶναι ἡ συμπυκνωμένη ἴδεατή μορφή καί συνάμα πλευρά ὄρισμένων ούσιαστικῶν γνωρισμάτων, τῶν ὅποιων τό ὑλικό σύστοιχο τό βρίσκουμε στήν ὑφή καί στή λειτουργία (δηλαδή στή συγκεκριμένη διάταξη ἡ κίνηση τῶν ἀτόμων καί τῶν ὅμαδων ἐντός) τῶν ἀντίστοιχων κοινωνικῶν μορφωμάτων. "Ετσι, τό συνθετικό-ἐναρμονιστικό σχῆμα σκέψης συναρτᾶται μέ ἔνα κοινωνικό μόρφωμα, ὅπου οί κοινωνικές διαφορές εἶναι, καί ἐπίσης γίνονται ἀντιληπτές, ὡς διαφορές ούσίας, συνάμα ὅμως δέν παγιώνονται (ὅπως γινόταν στήν Ἱεραρχία τῆς *societas civilis*), ἀλλά διαμορφώνονται στό πλαίσιο ἐνός συναγωνισμοῦ, ὁ ὅποιος ὥστόσο δέν καταλήγει, ἡ δέν πρέπει νά καταλήγει, στόν πόλεμο ὅλων ἐναντίον ὅλων, ἀλλά σ' ἔνα δυναμικό ἰσοζύγιο. 'Απεναντίας, τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης συμβαδίζει μέ μιά συγκρότηση τῆς κοινωνίας, ὅπου οί κοινωνικές διαφορές δέν θεωροῦνται πλέον ὡς διαφορές ούσίας, ἀλλά ἡ κοινωνική κινητικότητα κατ' ἀρχήν δέν γνωρίζει ὄρια καί ἐπιτρέπει ἀδιόκοπα καινούργια διανομή τῶν κοινωνικά διαθέσιμων ρόλων· ὁ μαζικός χαρακτήρας τούτης τῆς κοινωνίας ἐπιτρέπει —έφ' ὅσον ὅλα τά ἄτομα, ὅσα συνιστοῦν τή μάζα, συμμετέχουν στίς κοινωνικές διαδικασίες σέ ὅλα τά ἐπίπεδα— ἀπειρους συνδυασμούς, τῶν

όποίων ή ποικιλομορφία και συνάμα ή παροδικότητα παραμερίζει όλοκληρωτικά τήν ίδεα τῆς ούσιας και στή θέση της βάζει λειτουργικά χριτήρια και μόνον. "Ομως σέ σχήματα σκέψης μέ εύρύτερη κοινωνική σημασία δέν έκφραζονται μονάχα οι ὄψεις ἐκεῖνες τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, οι όποιες ὑποπίπτουν λίγο ή πολύ ἅμεσα στήν ἀντίληψη κοινωνικῶν ἀτόμων, ἀλλά ἐπίσης ἀρθρώνεται και ἐκεῖνο πού θά μπορούσαμε νά ὄνομάσουμε ἀντίληψη ή αἰσθηση τοῦ κόσμου στό σύνολό του, δηλαδή, στήν καντιανή γλώσσα, οι μορφές τῆς ἐποπτείας και οι κατηγορίες τῆς νόησης. "Ηδη ή πλήρης ἀρθρωση τῆς ἅμεσα κοινωνικῆς διάστασης ἐνός περιεκτικοῦ σχήματος σκέψης ἀπαιτεῖ τή διαμόρφωση μᾶς ἰδιαίτερης αἰσθησης τοῦ κόσμου — και ἐπί πλέον ή διαμάχη για τό πῶς πρέπει νά γίνει αἰσθητός ὁ κόσμος ἀναγκαστικά ἀποτελεῖ ούσιαστική πλευρά κάθε ἔντονου κοινωνικοϊδεολογικοῦ ὄγκων. 'Η σύμπραξη τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς στροφῆς ἀπό τόν ἀστικό φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χρόνος» μέσα στό συνθετικό-ἐναρμονιστικό σχῆμα σκέψης τό διαδέχθηκε τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» μέσα στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό, ἐνῶ συνάμα σχετικοποιήθηκαν ή ἀπορρίφθηκαν κεντρικές κατηγορίες, ὅπως π.χ. ἐκείνη τῆς αἰτιότητας. Πῶς ἔφθασαν τά πράγματα ὡς ἐκεῖ και ποιές μορφές πήρε ή ἀλλαγή τῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου στό πλαίσιο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ ἐνός σχήματος σκέψης ἀπό τό ἄλλο, θά τό δοῦμε λεπτομερῶς. Προκαταβολικά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἔξετάζοντας αὐτό τό ζήτημα δέν πρέπει νά συγχέουμε τό ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφικῆς, καλλιτεχνικῆς ή ἐπιστημονικῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου μέ τό ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Καί τό τελευταῖο αὐτό ἐπίπεδο τροποποιεῖται βέβαια στήν πορεία τῆς ιστορίας, ὅμως ἐδῶ δέν ἔμφανίζονται τά ρήγματα ἐκεῖνα πού ἔμφανίσθηκαν κάμποσες φορές στό πρῶτο, ἰδιαίτερα ἀπό τίς ἀπαρχές τῶν Νέων Χρόνων. Μέ ἀλλα λόγια: κάθε ἐπανάσταση, τήν όποια ἐπιφέρει στήν αἰσθηση τοῦ κόσμου ή φιλοσοφία, ή τέχνη ή ή ἐπιστήμη, δέν προξενεῖ ἀναγκαστικά και μάν ὄνθρωπολογική ἐπανάσταση, μολονότι κατά κανόνα ἔχει ὄρισμένες μακροπρόθεσμες ἐπιδράσεις πάνω στό πῶς ἀντιλαμβάνονται τόν ἔξωτερικό κόσμο ὄρισμένες κοινωνικές διαδικασίες. 'Ο λόγος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἔγκειται στό ὅτι οι ἐπαναστάσεις ὡς πρός τήν αἰσθηση τοῦ κόσμου δέν γεννιοῦνται ἀπό τήν ὥριμη ἀνάγκη πλατειῶν μαζῶν νά δοῦν μέ ἀλλα μάτια τόν κόσμο και τά ἀντικείμενα μέσα σ' αὐτόν, παρά

μᾶλλον ἀπό τήν πολεμική μᾶς μακρῆς μειοψηφίας ἐνάντια στήν κυρίαρχη κοσμοεικόνα. Ἡ ἀλλοιγή τῆς κοσμοεικόνας ἀποτελεῖ ἐπομένως περισσότερο πράξη συμβολική, ἡ ὅποια ἐπιβεβαιώνει τή νύκη τῆς μειοψηφίας τούτης ἀπέναντι στούς ἐπίσημους ἐκπροσώπους τῆς παλιᾶς κοσμοεικόνας, παρά μάν σκανατροπή τῶν κοινοτοπιῶν τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, μέ βάση τίς ὅποιες ξετυλίγεται ἡ ζωή τῶν πλείστων ἀνθρώπων ἡ τό πλεῖστο μέρος τῆς ζωῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά κάμουμε κι ἄλλη μά παρατήρηση μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Στήν ἔρευνά μας, ἡ ὅποια χρησιμοποιεῖ τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ συνθετικό-έναρμονιστικό καί ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης καί ἐπίσης ἀνάμεσα σέ αἰσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη στόν χρόνο καί αἰσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη στόν χῶρο, θά συγκεντρώσουμε κυρίως τήν προσοχή μας σέ πνευματικά προϊόντα καί σέ κοινωνικές πραγματικότητες, ὅπου συμπυκνώνονται μέ ἐνάργεια καθοριστικές δομές καί τάσεις. Ἡ μεθόδευση αὐτή δέν πηγάζει ἀπό ἓναν ἐπιστημονικά ὑποπτο ἐκλεκτικισμό, στόν ὅποιο οἱ προκείμενες συμπεριφέρονται ταυτολογικά πρός τά πορίσματα, παρά ἡ ἀναγκαιότητά τῆς προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ προωθητικοί παράγοντες τῆς ιστορίας τῶν ἴδεῶν καί τῆς κοινωνικῆς ιστορίας ἀρχικά —καί γιά λίγο ἡ πολύ μακρό χρόνο— διόλου δέν ἀποτελοῦν τήν εύρυτερη πλευρά τοῦ ἐκάστοτε φάσματος. Μᾶλλον πρέπει νά συγκριθοῦν μέ ἀτμομηχανές, οἱ ὅποιες σιγά-σιγά καταφέρνουν νά θέσουν σέ κίνηση μάζα πού κατά μέγα μέρος παραμένει ἀδρανής. Ἀκόμα καί μετά τήν ἐπικράτηση ἐνός καινούργιου σχήματος σκέψης ἡ μᾶς καινούργιας κοινωνικῆς δομῆς εἶναι δυνατόν νά ἐπικρατοῦν ἀπό ποσοτική ἀποψη φαινόμενα πού ριζώνουν στό παλιό. "Ομως τό ἀποφασιστικό ἐρώτημα εἶναι σέ κάθε περίπτωση ποιός καί τί ὀναλαμβάνει τή λειτουργία τῆς ἀτμομηχανῆς, ποιός καί τί ἀποτελεῖ τόν ἀξόνα γύρω ἀπό τόν ὅποιο στρέφεται ἡ ἐκάστοτε κεντρική ἀντιπαράθεση. Γιατί ἡ μόνιμη ἐτερογένεια τοῦ φάσματος, ἡ ὅποια ὀφείλεται ἐν μέρει στήν ἐμμονή τοῦ παλιοῦ καί ἐν μέρει στόν γρήγορο διαφορισμό ἡ καί στή διάσπαση τοῦ καινούργιου, γεννᾷ συνεχῶς συγκρούσεις πού ἔξασθενίζουν τήν ἐλατική δύναμη τῆς ἀτμομηχανῆς. Αύτό πρέπει νά τονισθεῖ ἐνάντια σέ στρουκτουραλιστικές ἀπλουστεύσεις, ἀβάσιμες τόσο κοινωνιολογικά ὅσο καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς ιστορίας τῶν ἴδεῶν, οἱ ὅποιες πᾶνε νά ὑποβάλουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἔνα σχῆμα σκέψης ἡ ἔνας κοινωνικός σχηματισμός ἀντικαθίσταται ἐντελῶς ἀπό κάποιον ἄλλο ὡς

διά κτυπήματος μαγικῆς ράβδου. "Ομως μονάχα ἡ ποικιλομορφία καί ἡ ἀδιάκοπη πολεμική ἀντιπαράθεση στούς κόλπους τοῦ ἕδιου σχηματισμοῦ, εἴτε πρόκειται γιά σχηματισμό κοινωνικό εἴτε γιά ἔναν σχηματισμό μέσα στήν ιστορία τῶν ἴδεων, μπορεῖ νά ἐξηγήσει διαφορισμούς καί ρήγματα πού ἐγκαυνιάζουν τή μετάβαση σέ δόλλους σχηματισμούς: οἱ δυνάμεις, οἱ ὄποιες θρυμματίζουν τόν ὑφιστάμενο σχηματισμό ἢ τήν ὑφιστάμενη δομή, εἶναι κι αὐτές κατά κανόνα διασπασμένες καί ἀντιφατικές." Ετσι, ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀστικοῦ σχήματος σκέψης ὑπῆρχαν ισχυρά παράλληλα καί ἀντίδρομα ρεύματα· ἀλλά καί ἡ ἀντικατάσταση αὐτοῦ τοῦ σχήματος σκέψης ἔγινε ἀπό πολλά ρεύματα ταυτόχρονα, τά ὄποια πολύ συχνά ἀντιμάχονταν σφοδρά τό ἐνα τό δόλλο. Αύτό βέβαια δέν ἦταν οὔτε σύμπτωση οὔτε παρανόηση: γιατί ἡ γεννώμενη μαζική κοινωνία καί μαζική δημοκρατία ἀποτελοῦσε ἀπό τήν πλευρά της ἐνα σύνθετο καί ἐτερογενές ἢ ἀντιφατικό μόρφωμα, οἱ ἐπί μέρους ἐπόψεις καί τάσεις τοῦ ὄποιου ἔπρεπε νά βροῦν κάθε μία τή δυνή της ἴδεατή ἔκφραση.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ